

Gerhard Péter

A fővárosi képviselőjelöltek a dualizmus korai időszakában*

A dualizmus kori országgyűlési választások kapcsán leginkább a sorozatos visszaélések képe rögzült a köztudatban. Az azonban kevésbé vizsgált kérdés, hogy kikből rekrutálódtak a jelöltek, és közülük kiknek volt valós esélye parlamenti mandátum elnyerésére. E tanulmányban a fővárosban elindult országgyűlési képviselőjelöltek társadalmi hátterének, illetve a helyi és az országos politikai elitbe való beágyazottságának áttekintése révén e kérdés pest-budai/budapesti vonatkozásait szeretném körbejárni. A vizsgálat időkeretét a korszak jól elhatárolható korai periódusára, azaz az 1865-ös és az 1887-es választások közötti időszakra szűkítettem le, mert ekkorra tehető a dualizmus kori pártrendszer kialakulása és megszilárdulása. A vizsgált országgyűlési képviselőjelölteket két csoportra osztom: az országos politikai elitből érkezettekre, illetve azokra, akik a helyi (városrészi, fővárosi) közélet szereplői voltak, azaz akiket a helyi közvéleményt befolyásolni képes, weberi értelemben vett honoráciorok közé lehet sorolni.¹ A két csoportot az alapján próbálom meg elkülöníteni, hogy befutottak-e a jelöltségük előtt az adott választókerülettől függetlenül országos politikai karriert, vagy inkább a helyi beágyazottság volt jellemző rájuk. Ezzel a szakirodalomnak azt az állítását kívánom megvizsgálni, hogy a fővárosban a jelöltek közti törésvonalak nem feltétlenül az országos pártok mentén, sokkal inkább a kerületi érdekérvényesítő csoportok között húzódtak ebben az időszakban, és nem az országos, hanem a helyi többségnek volt a legmeghatározóbb befolyása a választások kimenetelére.

Az elemzéshez az egyes képviselőkkel, illetve a választási eredményekkel kapcsolatban a már kiadott szakirodalomra és a levéltári forrásokra – különösen

* A tanulmány az NKFIH K 112 429 számú pályázatának támogatásával készült (*A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése*; vezető kutató: Pap József). A tanulmány részben a 2015-ben megvédett doktori disszertációm kutatásain alapul: Gerhard 2015.

¹ A weberi értelemben vett honorácior egészen mást jelent, mint a magyar történelemből ismert honorácior fogalma. Weber a helyi értelmiség és polgárság befolyásos tagjaiból kikerülő honoráciorokat alapvetően úgy definiálta, hogy képesek a politikáért, és nem a politikából élni (Weber 1987: 293). A dualizmus korai periódusában Magyarországon is kialakuló honorácior pártokban a helyi pártszervezetek nem léteztek, ezeket a honoráciorok pótolták, ők választották ki a jelölteket, és ők szervezték a választási kampányokat is (Weber 1970: 414–415).

Budapest Főváros Levéltára iratanyagára – támaszkodtam, illetve a választásokról tudósító egykorú újságcikkeket használtam fel.²

A téma historiográfiáját áttekintve megfigyelhető, hogy eddig jobbára a dualizmus parlamentáris viszonyainak jellegzetességeit,³ illetve a megválasztott képviselőház társadalmi összetételét vizsgáló művek születtek,⁴ a képviselőjelöltek teljes körét érintő kutatások nem készültek. A kiválasztott korszak fővárosi országgyűlési választásai közül az 1872-esről Szabó Dániel írt teljes körű, a jelöltek is bemutatkozó elemzést.⁵ Az 1869-es lipótvárosi választásokról (Wahrmann Mór első megválasztásáról) pedig Welker Árpád írt részletesen.⁶

AZ ELEMZÉS KERETEI

1865 és 1872 között Budán kettő, Pesten öt választókerület volt. Az óbudai választók 1872-ig Pest vármegye szentendrei választókerületéhez tartoztak.⁷ Óbuda választói, mivel az új fővárosi választókerületi beosztást megállapító törvény még nem készült el, 1875-ben ideiglenesen a budai II. választókerületben szavaztak.⁸ A székesfőváros törvényhatósági bizottsága az 1877. június 13-ai közgyűlésén határozott az 1877. évi XI. törvény alapján a Budapestnek juttatott további két mandátum sorsáról. Az egyik új választókerület Óbuda lett, míg a másik mandátum a népes terézvárosi választókerület közigazgatási kerülethatárok mentén való kettéválasztásával került betöltésre.⁹ Az 1878-as választásoktól fogva tehát Budapesten kilenc parlamenti mandátum sorsa dőlt el, úgy, hogy a számozott választókerületek területe nagyjából egybeesett a megfelelő közigazgatási kerületével, csak a IX. választókerület állt a IX. (Ferencváros) és a X. (Kőbánya) közigazgatási kerületből (valamint Józsefváros külterületeiből).

Az elemzésbe minden, a választás napján fellépő jelöltet bevontam, akik ezekben a választókerületekben 1865 és 1887 között elindultak (1. melléklet).

² A képviselők és a jelöltek életrajzi adatainak összeállításához a csupán az 1884-ben kezdődött ciklus óta kiadott országgyűlési almanachok mellett az országgyűlési lakáskönyvek, a lakcímtárak és az életrajzi lexikonok adatait használtam fel: *Címjegyzékek*, 1867–1942; *Magyar Életrajzi Lexikon* 1994; Nagy 1857–1868; *Országgyűlési Almanach* 1886; *Országgyűlési lakáskönyvek (név- és lakjegyzékek)*, 1848–1947; Szinnyei 1891–1914; *Új Országgyűlési Almanach* 1888. Az országgyűlési almanachokban található életrajzok hiányosságaival kapcsolatban: Pap 2013.

³ A dualizmus korának parlamenti választásait áttekintő munkák: Toth 1973; Gerő 1988; Szabó 1999; Bérenger–Kecskeméti 2008; Varga 2010. Az 1861 és 1868 közötti választásokat választókerületi részletességgel tárta fel: Ruzsoly 1999.

⁴ A képviselők társadalmi összetételére: Rudai 1936a, 1936b; Lakatos 1942; Toth 1973; újabban Ilonszki 2009; különösen Pap 2016.

⁵ Szabó 1998.

⁶ Welker 2006.

⁷ A szentendrei választókerületben megválasztott képviselőket, mivel nem csak a később egyesített főváros lakói voksoltak rájuk, kihagytam az elemzésből.

⁸ MNL OL K 150. 591. cs. 1877-II-10 22599/1877.

⁹ BFL IV.1403.a. Az 1877. június 13-án és 14-én folytatólagosan tartott közgyűlés jegyzőkönyve, 143–144.

Ennek egyik oka az, hogy a jelöltséghez vezető út volt talán a mandátumszerzés legnehezebb lépése. Másrészt a választásokon néha kifejezetten szoros eredmények születtek, amelyek gyakran inkább a választók mozgósításával, és nem a jelöltek valós támogatottságával kapcsolatos tényezőkre vezethetők vissza.¹⁰ Így például 1869-ben a Terézvárosban Gorove István 1497 szavzatánál csak 26-tal kapott többet a győztes Jókai Mór, ugyanekkor a Józsefvárosban Csernátony Lajos 859 szavzatával szemben 816 voksot szerzett a vesztes Szentkirályi Mór.¹¹ 1881-ben a IX. választókerületben a szabadelvű jelölt, Kemény Gábor 606 szavzatával szemben a függetlenségi Thaly Kálmán is kapott 579 szavazatot, ráadásul a voksolás kapcsán a vesztes jelölt hívei szabálytalanságokra panaszkodtak.¹²

Születtek persze megsemmisítő vereségek is. 1869-ben a Lipótvárosban Wahrmann Mór 1011 voksával szemben a sem helyi beágyazottsággal, sem országos hírnévvel nem rendelkező tudós, Akin Károly csupán 54 szavazatot szerzett, és fel is hagyott ezután a politikai szerepléssel.¹³ Másként kell értelmezni Irányi Dániel 27 szavazóját az 1878-as belvárosi voksolás esetében (amúgy itt 751-en szavaztak összesen): a jelöltet az erősen függetlenségi érzelmű Békésben 1872-től kezdve, így 1878-ban is újraválasztották, a belvárosbeli indulása csupán jelképes volt, még a kampányt is nélkülözte.¹⁴ 1884-ben ugyanitt hasonló eredményt ért el szintén függetlenségi színekben Degré Alajos is, ő csupán 51 szavazatot kapott, ráadásul más választókerületben elért győzelemmel sem kárpótolhatta magát.¹⁵ Az ő esete annyiban hasonlít Irányiéhoz, hogy pártja csak a június 13-ára kitűzött szavazás előtti utolsó napokban, június 9-én határozott úgy, hogy a Belvárosban is indít jelöltet, a siker legkisebb reménye nélkül.¹⁶ Degré választói például még pártjelvényt sem viseltek, miközben leadták szavazatukat.¹⁷ Irányi és Degré esete azért tanulságos, mert kettejük fellépése között, 1881-ben Havas Sándor gépgyáros függetlenségi jelöltként egészen szép eredményt ért el (326 szavazat, azaz a voksok 35,75%-a esett rá), tehát nem arról van szó, hogy a pesti Belváros választói eleve elzárkóztak volna a függetlenségi eszméktől.

A legkülönösebb megsemmisítő vereséget 1865-ben Szilágyi Virgil szenvedte el a Józsefvárosban. Ő 1861-ben megszerezte a városrész képviselői helyét, és

¹⁰ A szoros végeredmények jelentőségére már Vörös Károly is felhívta a figyelmet: Vörös 1978b: 460. A választók mozgósításának lehetőségeit részletesen elemzem: Gerhard 2015, különösen 99–161.

¹¹ BFL IV.1303.j. 1. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1848–1869.

¹² BFL IV.1405. 1. nagydoboz. 1878. évi választási jegyzőkönyvek, IX. választókerület. E választásról részletesebben: Gerhard 2008.

¹³ BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1872–1873.

¹⁴ BFL IV.1405. 2. nagydoboz. 1878. évi szavazási listák, IV. választókerület.

¹⁵ BFL IV.1405. 1. nagydoboz. 1884. évi választási jegyzőkönyvek, IV. választókerület. Degré csupán 1870 és 1875, illetve 1878 és 1881 között volt a képviselőház tagja, előbb Vác balközép, majd Abony függetlenségi képviselőjeként.

¹⁶ *Függetlenség* 1884. június 10. 2; *Pesti Napló* 1884. június 10., reggeli kiadás 2.

¹⁷ *Pesti Napló* 1884. június 13., esti kiadás 1.

Vörös Károly jellemzése szerint is egyike volt a helyben népszerű jelölteknek.¹⁸ Ennek ellenére 1865-ben csupán 17 szavazatot kapott, és így vesztett Szentkirályi Mórral szemben. Szilágyi Virgil bukása arról tanúskodik, hogy a választás végeredménye nem feltétlenül állt összhangban a jelöltek valós támogatottságával. A *Pesti Napló* a következőképpen tudósított az esetről:

„Szilágyi pártjának a Szentkirályi párt azt a javaslatot tette, hogy netaláni surlódások kikerülése végett az menjen előre a választás színhelyére [...]. A Szilágyi pártbeliek csakugyan előre mentek, s 8 óra után, mikorra a választás megnyitása lőn hirdelve, azonnal sürgették, hogy a választmány elnöke (Röck Szilárd) megkezdettnek jelentse ki a választást.

A Szilágyi-pártbeliek összes száma – mint a hitelesített választási jegyzőkönyv bizonyítja – 80-an, legfeljebb 100-an voltak mindössze. [sic!] Ezen csekély szám, mielőtt az elnök megnyitotta volna a választást, kikialtá Szilágyi Virgilt, s minthogy senki sem javasolt ellenjelöltet, a színhelyről elvonult még 8 $\frac{3}{4}$ óra előtt, midőn a választás megnyitottnak lőn nyilvánítva. – Ekkor már a Szentkirályi párt [...] megjelent teljes számmal a Lovardában, és a szavazás folyt délután 4 óráig.”¹⁹

A választási jegyzőkönyv még különösebbé teszi Szilágyi Virgil bukását: egyedüli jelöltként a jegyzőkönyv megfelelő helyén csak Szentkirályi Mór jelölését vezették be, a szavazási lista táblázatos részébe is csak Szentkirályira leadott szavazatokat írtak be. A jegyzőkönyv eredményhirdető részében azonban az alábbi szöveg olvasható:

„Megjegyeztetvén, hogy egy csekély számú körülbelül 80 egész 100 [sic!] számra rugó választó sereg a választás megnyitása előtt a színhelyen megjelenvén a választás megnyitását sürgette, és miután az meg nem történhetett, mivel ezen Pest város IV. követségkerület 1394 számra rugó választói még nem sereglettek össze a hely színén, és a választás megnyitása elnök úr jogkörében állott, a választó területről eltávoztak.”²⁰

Délutánra mégis többen érkeztek Szilágyi Virgilre szavazni, e szavazókat a jegyzőkönyv végén felsorolták, tehát utólag, merőben szabályellenesen, mégis elfogadták Szilágyi Virgil jelöltségét, de a reggel szavazni akarók voksait mégsem írták jóvá neki.

Bizonyos esetekben az ellenjelöltekről viszonylag kevés forrás maradt fenn. Erre példa Szontágh Sámuel esete, aki Házmán Ferenc budai polgármester

¹⁸ Szilágyi Virgil (1824–1892), Táncsics Mihály ügyvédje, a *Pesti Napló* munkatársa volt. A másik népszerű „demokrata ügyvéd” a budai II. kerület 1861-es képviselője, Balássy Antal volt, aki 1865-ben a választás napjára végül lemondott újbóli jelöltségéről, és nem indult el Ráth Péter gyógyszeressel szemben (Vörös 1978a: 258).

¹⁹ *Pesti Napló* 1865. november 24. 1.

²⁰ BFL IV.1303.j. 1. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1848–1869.

ellenzéki ellenjelöltjeként lépett fel 1869-ben a budai II. választókerületben.²¹ Máskor az a probléma, hogy a jelöltek párthovatartozása kevésbé egyértelmű. Nem tudtam például pontosan megállapítani, hogy Rottenbiller Mór és Ráth Péter melyik parlamenti párthoz tartozott, csak valószínűsíteni tudom, hogy Deák-párti jelöltek voltak. Kerntler Ferenc pedig 1878-as jelöltségekor (Buda II. választókerületében) ellenzéki jelöltnek „látszott”, több lap is egyesült ellenzékinek tudta,²² a kormánypárti *A Hon* agitált is ellene, míg be nem látta, hogy Kerntler is a Szabadelvű Párt jelöltje.²³ Végül sajtóközleményben kellett tisztázni a jelölt pártállását:

„A képviselőjelöltek között Kerntler Ferencz a fővárosi II. kerület jelöltje, mint az egyesült ellenzéki párthoz tartozó van felsorolva; minthogy azonban Kerntler Ferencz a liberalis kormánypárthoz, nem pedig az ellenzéki párthoz tartozik, netaláni félreértések kikerülése végett felkérem, sziveskedjék ezen téves közlést helyreigazítani.”²⁴

1865 és 1887 között a fővárosban mandátumért induló jelöltek száma 75 fő volt, és közülük 37 személyt választottak meg országgyűlési képviselőnek.²⁵ A korszakban háromévente tartották a rendes országgyűlési képviselőválasztásokat, a vizsgált 75 jelöltből egy kivétellel valamennyien indultak e választások valamelyikén.²⁶ A kivétel a Deák Ferenc halálával megüresedett belvárosi választás-

²¹ Erről a választásról tévesen írja Czaga Viktória, hogy egyhangú választás volt, hiszen Házmán Ferenc 735 szavazata mellett Szontágh Sámuel is begyűjtött 330 voksot (Czaga 1997: 117; *Pesti Napló* 1869. március 23., reggeli kiadás 1). Az országgyűlési lakáskönyv 1869-es második kiadása az ellenjelöltek nevét is tartalmazza, Szontágh neve itt is szerepel (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_LKKH_1869-2/?pg=21&layout=s – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.).

²² *A Hon* 1878. augusztus 3., reggeli kiadás 1.

²³ *A Hon* 1878. augusztus 8., reggeli kiadás 2. Horváth J. András szerint pedig függetlenségi jelölt volt (Horváth 1998: 500).

²⁴ Heinrich Ödön, a Kerntler-párt alelnökének közleménye: *Pesti Napló* 1878. augusztus 2., reggeli kiadás 3.

²⁵ A jelöltek közé csak azokat soroltam be, akiket a választás napján ténylegesen felléptettek, tehát szavazni is lehetett rájuk, többen voltak ugyanis, akik ugyan végigküzdötték a kampányidőszakot, de végül a választás napjára mégis visszaléptek a jelöltségtől. A jelöltek listáját az 1. melléklet tartalmazza.

²⁶ Az 1875 novemberében elhunyt Horn Ede helyett a VI. kerületben pótválasztáson jutott csak mandátumhoz a kormánypárti Schwarcz Gyula, ő 1865-ben vesztes jelölt volt (Szabó 1999: 73). Az 1867. júniusi pótválasztáson a főpolgármesterré kinevezett Szentkirályi Mór helyett a Józsefvárosban egyhangúan választották meg Ráth Károlyt, akinek kormányhivatalra történt kinevezése miatt még ugyanazon év augusztus 27-én újból vállalnia kellett a megmérettetést, de ekkor már alulmaradt Csernátony Lajossal szemben. Ráth Károly azonban rendes választáson is indult, 1865-ben a Lipótvárosban szenvedett vereséget báró Kemény Zsigmondtól (Ruszoly 1999: 229). Pauler Tivadar 1871-ben az Eötvös József halála miatt megtartott rendkívüli választáson nyerte el a budai I. választókerület mandátumát, amelyet 1886-os haláláig valamennyi rendes választáson is megnyert, míg Fejérváry Géza éppen Pauler halála után szerezte

tókerületben 1876-ban közfelkiáltással megválasztott Horváth Mihály volt, aki viszont 1878-ban már nem kívánta vállalni az újabb megmérettetést.

A képviselőjelöltek közül 41 főt tekintek a mindenkori kormánypárthoz (azaz a Deák-párthoz, illetve a Szabadelvű Párthoz) tartozónak,²⁷ akik közül harmincan mandátumhoz is jutottak (idesorolva a névleg pártonkívüli, ámde megválasztása idején megbízhatóan a kormánypártot támogató Zichy Jenőt is²⁸). 32 jelölt volt ellenzéki – idesorolva a jobboldali ellenzéki Liphay Bélát²⁹ és a kétszer mandátumhoz jutó Hoffmann Pált³⁰ is –, közülük öten arattak győzelmet.

PÁRTÁLLÁS ÉS TÁRSADALMI STÁTUSZ

A pártállásnak nyilvánvalóan nagy szerepe volt a jelöltek sikerességében. A mindenkori kormánypárt minden választáson fölényben volt az ellenzékkel szemben. Két olyan választásról tudunk, amelyen az ellenzék egyáltalán jelentősebb

meg a kerület mandátumát 1886-ban, amelyet az 1887-es rendes választáson is – ellenjelölt hiányában – meg tudott őrizni.

²⁷ Itt Jókai Mór és Csernátony Lajos besorolása okozott problémát, mindketten balközép politikuskoból váltak 1875-ben kormánypártiakká, és mindketten voltak győztesek és vesztesek is, mind ellenzéki, mind kormánypárti időszakokban. Csernátony 1875 és 1878 között ráadásul egy időre ott is hagyta a kormánypártot. Kettőjüket végül nem vettem figyelembe a pártállás vizsgálatakor.

²⁸ A Zichyt jelölő 1884. március 30-ai választói gyűlésen a *Pesti Napló* szerint dr. Preyer (Preuer) Hugó ügyvéd, „miután örvendezett rajta, hogy a belvárosban a politikai indolencia megszűnt, mit mutat a megjelentek száma, hogy felkelt a polgárság egy bizonyos klikkuralmat megtörni, kijelentette, hogy képviselőjük nem lehet politikai pártnak uszályhordozója. De – folytatá – különben is csak egy párt van, a kormányé, a többi csak frakció, és így nem csoda, ha a kormány tartózkodik a reformoktól, melyet maga is jónak lát, megbénítja kezét az a körülmény, hogy ha elesik, nincs kire bízni a kormány gyeplőjét, mert nincs, ki tőle átvehetné.” A lap az ügyvéd szavait a következőképpen kommentálta: „Itt van felállítva az az arany híd, melyen a pártonkívüliségből kényelmesen át lehet sétálni a kormány kebelébe” (*Pesti Napló* 1884. március 31., reggeli kiadás 1). A *Nemzet* szerint az 1884-es választásokon az egész országban mindössze tíz pártonkívüli jelölt indult (*Nemzet* 1884. június 12., reggeli kiadás 1). Zichy egyébként korábban Deák-párti képviselő volt, a későbbiekben pedig hol a Szabadelvű Párt, hol a függetlenségi ellenzék parlamenti képviselőcsoportjához csatlakozott.

²⁹ Liphay Béla báró a budai II. választókerületben 1875-ben lépett fel jobboldali ellenzéki jelöltként, ő korábban Deák-párti képviselő volt.

³⁰ Hoffmann Pál, korábban a nagymartoni választókerület képviselője, 1878-ban pártonkívüliként, 1881-ben mérsékelt ellenzékiként győzött a budapesti VII. választókerületben. Az 1881-es jelölésekor a kerületi szabadelvű párt arra a következtetésre jutott, hogy „tekintettel Hoffmann Pál programbeszédére, melyben esetleg a jelenlegi kormánynak támogatása is kilátásba helyeztetik, a külön képviselőjelölt felállítását ez idő szerint [...] mellőzendőnek véli [...]” (*A Hon* 1881. június 11., reggeli kiadás 2). Hoffmann beszámoló beszédét maga a kormánypárti lap is szinte kormánypártinak érzékelte (*A Hon* 1881. június 12., reggeli kiadás 1). Az 1881-ben kezdődő ciklus vége felé Hoffmann képviselőtársa, Steinacker Ödön végül már úgy jellemezte, hogy „ellenzéki Saulusból valódi kormánypárti” lett. Amúgy Steinacker éppen azt taglalta ekkor, hogy Hoffmann német nemzetisége dacára sem ismeri el a magyarországi németek képviselőjének (*Képviselőházi napló*, 1881–1884. 11. kötet 196. 1883. március 16. Steinacker Ödön felszólalása).

esélyekkel nézhetett a fővárosi megmérettetés elé. Mindkettő egy kialakult új helyzet utáni első erőpróba volt, amikor a rendszerkritikus hangok felerősödtek. Az 1869-es választáson fejezhették ki csalódottságukat első ízben a kiegyezés ellenzői, míg Tisza Kálmán 1875-től működő új rendszeréről 1878-ban nyilváníthattak először véleményt a választók. 1869-ben a hét budai és pesti kerületből háromban ellenzéki jelölt győzött: Jókai Mór a Terézvárosban, Csernátony Lajos a Józsefvárosban és Vidats János a Ferencvárosban. 1878-ban Királyi Pál a Belvárosban, Szilágyi Dezső a Józsefvárosban győzött az egyesült (azaz a későbbi mérsékelt) ellenzék jelöltjeként, Hofmann Pál a VII. választókerületben pártönkívüliként jutott be a képviselőházba, a IX. választókerületben pedig Thaly Kálmán személyében a rendszerkritikus függetlenségi ellenzékét juttatták mandátumhoz a választók. A kormánypárt a számára kevésbé kedvező két választás után, 1872-ben és 1881-ben immár jobban felkészülve még akkora teret sem engedett az ellenzéknek, mint a korábbi választásokon.³¹

Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy számos választás két kormánypárti jelölt összecsapásából állt. Itt látszanak leginkább az országos és a helyi érdekek, illetve az egyes helyi érdekcsoportok közötti küzdelmek. 1875-ig erre ugyan nem volt példa, ekkor azonban a Terézvárosban Horn Ede és Falk Miksa, a Ferencvárosban Csernátony Lajos és Tavasz Endre egyaránt kormánypártiként indult. 1878-ban a budai II. kerületben két szabadelvű jelölt, Kerntler Ferenc és Házmán Ferenc között lehetett választani, és a IX. választókerületben is elindult két kormánypárti jelölt, Steiger Gyula és Wodianer Béla: talán ennek is volt köszönhető, hogy itt végül függetlenségi jelölt nyerte el a mandátumot, Thaly Kálmán személyében. 1881-ben Óbudán Ország Sándor és Végh János kiélezett kampányt folytatott egymás ellen, pedig mindketten szabadelvű párti programmal léptek fel. 1884-ben Busbach Péter és Festetics Pál a VI. kerületben, 1887-ben Busbach Péter és Bobula János szintén a VI. kerületben, Matlekovits Sándor és Morzsányi Károly a VII., valamint Tolnay Lajos és Prückler László a IX. választókerületben mérkőzött meg egymással kormánypártiként.

Társadalmi státus és végzettség szempontjából a jelöltek viszonylag homogen csoportot alkottak. Nem meglepő módon a jogász végzettségűek domináltak közöttük, ez mindmáig általános, és érthető is az elsősorban törvények megalkotásával foglalkozó parlamenti képviselők esetében. A 75-ből 34 jelölt volt jogász. Őket a „bölcészek” követték (írók, újságírók, tudósok), 22 jelölt került ki soraikból. A maradék 18 fő vegyes csoportot alkotott, arisztokraták (4 fő³²), orvosok és gyógyszerészek (2 fő), mérnökök (3 fő), iparosok (5 fő), katonatisztek (2 fő), hivatalnokok (1 fő) és nagykereskedők (1 fő) tartoztak ide.³³

³¹ Mint Szabó Dániel meggyőzően kimutatta, a korszakban hegemon többpártrendszer működött Magyarországon, így a kormánytöbbség leváltására még elvi lehetőség sem volt (Szabó 1992: 202).

³² Összesen egyébként tizenegy született főrendi képviselőjelölt volt, de közülük hét fő bölcész-ként vagy jogászként azonosítható foglalkozást űzött.

³³ Lángh György 1887-es óbudai függetlenségi jelölt foglalkozását nem sikerült kiderítenem.

Képzettségbeli hiányosságok két képviselőjelölt esetében merültek fel, ők végül mindketten mandátum nélkül maradtak: 1881-ben a VII. kerület függetlenségi jelöltje, Breslmayer Gottfried és a VIII. kerület kormánypárti jelöltje, Csepreghy János. Mindketten iparosként próbáltak meg mandátumhoz jutni, ellenfeleik pedig a saját sajtójukon keresztül épp viszonylag alacsony képzettségüket pécézték ki.³⁴ Breslmayer Gottfried esetében többek között június 22-ei programbeszédébe kötöttek bele. *A Hon* szerint ebbe csúnyán belesült, a retorikai képességek, illetve a magyar nyelvi ismeretek hiánya miatt, így végül korteseinek kellett befejezniük a beszédet. A jelölt nem tud rendesen magyarul, „szellemileg tehetetlen iparos”, szöveg a kormánylap konklúziója.³⁵ Csepreghy Jánost kormánypárti jelöltként a *Függetlenség* támadta meg hasonló érvekkel. 1881. június 19-ei programbeszéde után ezt írta róla a lap:

„Ebbe nem öntötték tölcserrel a szellemet, s tudni való, hogy még asztalosnak is Thék András is külön legény nála. Egész programbeszéde nem egyéb a Tisza-kormány izetlen dicsérésénél, bár hir szerint mester uram maga még inasgyerek lévén a politika gyalupadjánál, program-gyalulásnál Jókai Mór s Hegedüs Sándor urak vezették a kezét.”³⁶

Az iparból nem hagyományos iparosként, hanem már modern gyárosként lett képviselőjelölt Vidats János, Havas Sándor és Prückler László.³⁷ Közülük Vidats volt az, aki nyerni is tudott (1869-ben), de rajtuk kívül a modern gyár-ipar képviselői sem tudták (vagy akarták) megtörni a literátusok dominanciáját a fővárosi képviselőjelöltek körében.³⁸

Egyértelműen nemesi származású 33 jelölt volt a 75-ből. Melléjük valószínűsíthető például Trefort Ágoston és Szilágyi Dezső nemesi származása, de erről nem találtam adatot.³⁹ Steiger Gyulát, akinek svájci nemessége volt, szintén a nemesek közé számoltam. Nem született nemes volt az 1867-ben maglódi előnévvel nemesített Wodianer Béla, míg különös módon a budai születésű, de pozsonyi polgárcsaládból származó Pauler Tivadar eleve rendelkezett nemesi címmel. A nemességen belül az arisztokrácia tíz fővel képviseltette magát, további hárman (Bródy Zsigmond – aki nem is volt született nemes, illetve Fejérváry Géza és Ivánka Imre) életútjuk egy későbbi pontján váltak a főnemesség tagjaivá.

³⁴ Gerő András szerint, míg birtokos parasztok elvéve felbukkanhattak a képviselőház padsorai-ban, a választójoggal rendelkező iparosok képviselete egyáltalán nem jelent meg a parlamentben (Gerő 1988: 138).

³⁵ *A Hon* 1881. június 23., esti kiadás 1.

³⁶ *Függetlenség* 1881. június 20. 1. Egyébként Csepreghyt *A Hon* mindenki által ismert személyiségként mutatta be, és Horváth J. András szerint is tekintélyes műbútorasztalos volt (*A Hon* 1881. június 14., reggeli kiadás 2; Horváth 1998: 501).

³⁷ Prückler Lászlóról és a Prückler családról részletesebben: Gerhard 2010.

³⁸ Vidats esetében azonban 1848-as múltja és élénk egyleti tevékenysége is hozzájárulhatott a győzelemhez.

³⁹ Maga Trefort sem említi a kérdést önéletírásában (Trefort 1991).

A korai, 1865 és 1872 közötti választások indulói közül a pesti nagykereskedelem és ipar reprezentánsai közé Wahrmann Mór és Vidats János tartozott. Esetükben azonban nem csupán a gazdasági életben betöltött szerep volt releváns: Wahrmann Mór az első izraelita képviselőjelöltként az asszimiláció útjára lépett hazai zsidóságot reprezentálta. Az, hogy ő az amúgy fő tevékenységi terepéül szolgáló Lipótvárosban lépett fel, első ízben 1869-ben, ehhez képest másodlagos jelentőségű volt – itteni jelöltsége tulajdonképpen a városrészben nagy létszámban élő, a nagypolgárságba sorolható zsidó választóknak szólt.⁴⁰ Vidats János személyében a márciusi ifjak egyike, országosan ismert ellenzéki politikus indult el, szintén 1869-ben, a ferencvárosi választók kegyeért.⁴¹ Wahrmannal szemben Vidats azonban nem tudta megőrizni 1872-ben a mandátumát, pedig ekkor még személye nem is kötődött a csődbe ment ember alakjához: a Ferenc- és Józsefvárosi Takarékpénztár csődje az 1873-as krach után következett be. Nagyrészt a csődhöz kapcsolódó vádaskodások vezettek ugyanis végül Vidats 1873. novemberi öngyilkosságához.⁴² Wahrmann és Vidats esetében tehát nemcsak helyi érdekcsoportok közvetlen képviseletére, hanem általában a nagykereskedők, illetve a modern gyáripar képviseletére való törekvés megjelenésére gyanakodhatunk. Vörös Károly állítása szerint egyébként a lipótvárosi zsidó nagypolgárság már 1861 óta egy kereskedő megválasztására törekedett, de mivel a zsidóság csak az 1867-es emancipációt követően juthatott választójoghoz, eme terv kivitelezésére 1869 előtt nem nyílt esély. Vörös szerint ez magyarázza a lipótvárosi nagypolgársághoz üzleti kapcsolatai révén jelentős mértékben kötődő – de mégsem kereskedő – Ráth Károly ügyvéd, későbbi főpolgármester 1865-ös kudarcát a kerületben báró Kemény Zsigmonddal szemben, hiszen a Ráth fő választói bázisát alkotó lipótvárosi nagykereskedő réteg ekkor még nem rendelkezett

⁴⁰ Wahrmann mellett ekkor felmerült Falk Miksa lipótvárosi jelölése is, végül azonban Deák – noha eredetileg Csengery Antal szánta ide pártja jelöltjeként – Wahrmann jelölése mellett foglalt állást, így Falk ekkor nem indult el, csak 1875-ben a Terézvárosban Horn Ede ellen, de akkor végül alulmaradt. Wahrmannak a magyar országgyűlésben új szereppel kellett megbirkóznia: egy felekezeti csoportot kellett reprezentálnia, amire addig nem volt példa. Ő volt ugyanis az első izraelita vallású országgyűlési képviselő, noha nem az első, aki izraelitának született: a kikeresztelkedett (katolikus) Wodianer Albert már 1865 óta tagja volt a képviselőháznak, a család másik ágát képviselő, 1848-ban a református vallásra áttért Wodianer Béla pedig szintén 1869-ben lett képviselő a tornagörgői választókerületben (Welker 2006). Horn Ede pedig izraelita vallásúként nem sokkal később, már 1870-ben szintén képviselő lett – ekkor Pozsonyban (*Képviselőházi napló*, 1869–1872. 9. kötet, 218. 1870. július 7.).

⁴¹ A tulajdonában álló gépgyár 1854 óta a ferencvárosi Két Nyúl, azaz a mai Lónyay utcában működött. Itt élt Vidats János is családjával.

⁴² Az elbukott ferencvárosi választás után nem sokkal Dunapatajon még győzelmet aratott Vidats, így az új országgyűlésnek is tagja lehetett. Az 1873-ban a választói névjegyzék összeállításához a királyi váltótörvénytől bejelentett csőd alatt állókról készült jegyzéke a vizsgált jelöltek közül egyedül Vidats János szerepel, ami azt jelenti, hogy ekkor már választójogosultsága sem volt, hiszen 1899-ig a csőd alatt állók kikerültek a választójogosultak köréből (BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1872–1873). Vidats bukásáról és öngyilkosságáról: Farkas 2013.

1. táblázat

A Pest legnagyobb adófizetőinek 1873-as összeírásában szereplő budapesti képviselőjelöltek

<i>Jelölt neve</i>	<i>Adófizetés jogcíme</i>	<i>Fizetett adó (forint)</i>
Wodianer Béla	egy lipótvárosi, egy józsefvárosi és egy belvárosi ház	11201,26 (helyesebben 3278,71)
Havas Ignác	három belvárosi ház	4292,99
Ráth Károly	öt ház és két telek	2853,20
Szontágh Sámuel	egy lipótvárosi ház és személyi kereseti adó	2445,43
Szentkirályi Mór	egy belvárosi és egy józsefvárosi ház, személyi kereseti adó	2351,74
Wahrmann Mór	egy lipótvárosi ház és jövedelmi adó	2343,19
Rottenbiller Lipót*	egy ferencvárosi és egy belvárosi ház	2216,79
Busbach Péter	egy telek, egy józsefvárosi ház és személyi kereseti adó	637,59
Győry Elek	egy józsefvárosi ház és jövedelmi adó	591,87
Gorove István	egy belvárosi ház és személyi kereseti adó	546,94
Vidats János**	egy ferencvárosi ház és személyi kereseti adó	517,76
Jókai Mór	egy józsefvárosi ház, jövedelmi és személyi kereseti adó	515,85
Deák Ferenc	jövedelmi és személyi kereseti adó	297,96
Radocza János	jövedelmi és személyi kereseti adó	156,62
Havas Sándor	jövedelmi adó	150

* Rottenbiller Lipót ekkor már nem is volt az élők sorában, hiszen 1870. november 17-én elhunyt.

** Vidats János ekkorra valójában már csődbe ment.

választójoggal.⁴³ Nem melleleg pedig Ráth veresége mutatja a helyi érdekek országgyűlési képviselőinek ekkor még nyilvánvaló korlátait.

Pest legnagyobb adófizetőinek 1873-as összeírása kitűnő forrás a nagy vagyonnal és/vagy jövedelemmel rendelkezők kutatására.⁴⁴ A vizsgált jelöltek közül a leggazdagabbként, a lista 7. helyén szerepel Wodianer Béla. „Eredménye” azonban valószínűleg téves adatfelvitelen alapul, amit az utólagos ceruzás korrigálás is mutat: a legnagyobb tételhez, egy belvárosi ház után fizetett 7992,24 forintos adóhoz azt fűzték hozzá, hogy ez valójában a család módosabb ágá-

⁴³ Vörös 1978a: 258.

⁴⁴ Névjegyzéke a buda-pesti 1200 legtöbb adófizetőnek 1873, Pest. BFL IV.1303.j. 2. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1872–1873. A Vörös Károly által feldolgozott, majd évtizedekig lappangó forrás a címével ellentétben nemcsak az első 1200, hanem valamilyen oknál fogva a 2890 legnagyobb adózót sorolja fel.

hoz tartozó Wodianer Albert tulajdona.⁴⁵ 11201,26 forintra taksált adója tehát valójában csak 3278,71 forintra rúgott, amellyel éppen befért volna a lista első száz helyezettje közé, viszont a fővárosi képviselőjelöltek körében így is a második leggazdagabb volt.⁴⁶ Őt csak Havas Ignác előzte meg, aki három belvárosi ház után összesen 4292,99 forint adót fizetett. A legkevesebb adót Havas Sándor gépgyáros fizette, aki jövedelme után 150 forintot adózott, és ezzel a 2725. helyen, a lista legvégén található (1. táblázat).

Amint a táblázatból látható, a képviselőjelöltek jellemzően nem a legvagyonosabbak közül kerültek ki. Ha egyáltalán szerepelnek a listán, inkább a névsor második felében bukkan fel a nevük, magyarul nem tartoztak a legtöbb adót fizető 1200 fő közé. Bár a képviselőjelöltséghez kellett bizonyos mértékű vagyoni háttér, a vagyonos polgárság láthatóan nem személyesen kívánt részt venni az ország politikai életének centrumát jelentő országgyűlésben 1865 és 1887 között.

HELYI VAGY ORSZÁGOS JELÖLT? SZIMBOLIKUS JELÖLTÁLLÍTÁS, HELYI POLITIKAI ÉS EGYLETI AKTIVITÁS

Hipotézisem szerint a képviselőjelöltek között az egyik fő választóvonalat az jelentette a vizsgált időszakban, hogy a helyi vagy az országos politikai elitből érkeztek-e. A két kategória azonban nem minden esetben válik el élesen egymástól. Házmán Ferenc például, aki évtizedeken át a budai városi politikai elit élén állt, 1848–49-ben országos jelentőségű pozíciókat töltött be, a Batthyány-kormányban belügyi osztályigazgatóként, majd a Szemere-kormány külügyi osztályfőnökeként.⁴⁷ Ráadásul a koronázási ékszerek Orsova melletti elásásában is kulcsszerepet játszott.⁴⁸ Gorove István, aki a Terézvárosban volt jelölt, pesti születése dacára sem tekinthető helyi honoráciornak, jóllehet mint „Pest-belvárosi választó” hívta össze 1878. július 27-ére a kerület szabadelvű párti választóit a párt helyi jelöltjének kiválasztása céljából, majd ő is vezette le a gyűlést.⁴⁹ Fellépése azonban nehezen választható el az országos szabadelvű pártban betöltött vezető pozícióitól: ő nem a helyi választókat, hanem a szabadelvű párt országos vezetését képviselte a gyűlésen, mégis a lokálpatrióta érzelmeket lovalgolta meg, amikor egyszerű választóként jelenítette meg magát a választókhoz intézett felhívásában.

Abból a szempontból, hogy a képviselőjelöltek a helyi vagy az országos politikai élet reprezentánsai voltak-e, első megközelítésben nincs nagy különbség.

⁴⁵ A Wodianer család stratégiáit, köztük a kikeresztelkedéseket és a nemességbe, illetve az arisztokráciába történő betagozódásukat részletesen bemutatta: Bácskai 1989, különösen: 153–169. A családról lásd még: Vörös 1971: 278–279.

⁴⁶ Wodianer Béla nevénel még a jövedelem rovatban is szerepel egy olvashatatlan összeg, de ezt nem vették figyelembe adója összegzésekor.

⁴⁷ Czaga 1997: 61, 69.

⁴⁸ Czaga 1997: 73.

⁴⁹ *Ellenőr* 1878. július 26., reggeli kiadás 1; *Ellenőr* 1878. július 28., reggeli kiadás 2.

A 75 jelölből tizenötön rendelkeztek erős városrészi, kerületi beágyazottsággal. Közülük csak Ráth Péter (budai gyógyszerész), Kerntler Ferenc, Busbach Péter, Visi Imre és Wahrmann Mór nyerte meg a választásokat, míg Vidats János, Tava-szy Endre és Radocza János győztes és vesztes egyaránt volt. Mint korábban említettük, Vidats és Wahrmann esetében nemcsak a helyi érdekérvényesítő képesség segíthette sikerüket. Akiknek azonban csak helyi, városrészi beágyazottságuk volt – talán Kerntler Ferencet és Radocza Jánost leszámítva –, jellemzően esély nélkül indultak a választásokon.⁵⁰ Nagyrészt azoknak sem sikerült a választási győzelem, akik korábban nem vállaltak politikai szerepet, azaz újoncok voltak a politikában: a jelöltek közül tizenegyen voltak ilyenek. Ők – Akin Károlytól és Festetics Páltól eltekintve – a helyi politikai életből érkeztek, és mind el is vesztették a választásokat, két kivétellel: 1872-ben Radocza János a Terézvárosban és Steiger Gyula a Józsefvárosban kizárólag helyi ismertséggel és politikai újoncként aratott győzelmet Jókai Mór, illetve Csernátony Lajos felett.⁵¹

A korai választásokon jelentősebb volt a budai és pesti választókerületekben a szimbolikus jelöltállítás, azaz amikor nem csupán a jelölt esetleges személyes kvalitásai, hanem a személyével jelképezett eszmék tesznek valakit esélyessé a megválasztásra. Így a pesti belvárosi választókerület, a korabeli sajtóban visszatérő toposz szerint az „ország első választókerülete”,⁵² mindig a kiegyezéssel szembe fordított atyját, Deák Ferencet küldte a parlamentbe egészen Deák 1876-os haláláig. Az is a szimbolikus jelöltállításra mutat, ahogy Deák ellen léptettek fel jelöltek. 1869-ben az amerikai emigrációban élő, tehát a mandátumot ténylegesen amúgy átvenni sem képes Ujházy László, az egyik legradikálisabb ’48-as politikus a függetlenségi eszme jelképeként lett Deák kihívója, míg 1872-ben a városrészhez szintén nem kötődő költőt, a szélsőbalhoz tartozó Szemere Miklóst léptették fel Deák ellenében. Szintén ilyen szimbolikus lépésnek tekinthető – az amúgy budai születésű – Eötvös József indítása Buda I. választókerületében. Ő már 1861-ben megszerezte ezt a mandátumot, de az 1865-ös és az 1869-es választásokon is meg tudta őrizni azt. Eötvös „örökös” mandátumát – miniszteri pozíciójával együtt – halála után Pauler Tivadar vette át, aki szintén meg tudta azt tartani, egészen 1886-ban bekövetkezett haláláig.

Talán az is a szimbolikus politizálás keretei között értelmezhető, hogy az életkor szerint szóba jöhető jelöltek túlnyomó többségének életútjában kiemelkedő jelentőségű volt az 1848-as szerepvállalás. Az 1830-ban vagy azelőtt született, ismert születési időpontú 37 jelölt közül csak nyolc fő esetében nem találtam

⁵⁰ Breslmayer Gottfried, Csepregy János, Prückler László és Tompa Antal egyértelműen csak helyben ismert jelöltek voltak, igaz, később Tompa a Függetlenségi Párt országos jelentőségű politikusává vált: 1892-ben Ókanizsa (azaz Magyarkanizsa) képviselője lett. A várossegysítéssel elégedetlen budaiak szónoklója, Andorffy Károly, illetve Bobula János rendelkeztek a városrészükön túlmutató érdekérvényesítő képességekkel, Bobula a későbbiekben, 1892 és 1897 között tagja is lett a képviselőháznak.

⁵¹ Radocza és Steiger sikere a Deák-párton belüli „reformpárt” működésének köszönhető (Szabó 1998: 47, 51–52).

⁵² Például: *Ellenőr* 1878. július 30., reggeli kiadás 1.

kiemelkedő 1848-as tevékenységet, ezzel szemben harmincnégyen – köztük az ismeretlen időpontban született Andorffy Károly és Horváth Károly – a forradalom és a szabadságharc idején állami vagy városi tisztséget töltöttek be, illetve részt vettek a harcokban.⁵³ Közülük ráadásul hat főt a szabadságharcot követően halálra is ítélték.⁵⁴ Lehetséges ugyan, hogy az 1848-as veteránok magas aránya azzal magyarázható, hogy a politikai elit tagjai ilyen nagy számban vettek részt a forradalmi cselekményekben, de valószínűbbnek tartom, hogy a dualizmus idején uralkodó 1848-kultusz miatt indult ilyen sok 1848-as múltú személy a parlamenti mandátumokért.

A korai választásokon (azaz 1865-ben és 1869-ben) a városrészi érdekek artikulálására alkalmas jelöltekkel jellemzően még nem találkozunk. Az országos politikai elitbe nem tartozó jelöltek ekkor még Buda, illetve Pest városvezetésének, gazdasági életének krémjét alkotják. A pesti városvezetés élvonalába tartozó 1865-ös jelöltek között említhető Horváth Károly ügyvéd, 1848-ban Pest városi főjegyző, 1861-ben már főbíró, illetve a vele szemben a Ferencvárosban alulmaradó Rottenbiller Lipót pesti főpolgármester. A Lipótvárosban Kemény Zsigmondtól vereséget szenvedő Ráth Károly, illetve a Józsefvárosban mandátumhoz jutó Szentkirályi Mór ekkor még nem tartoznak a városvezetés élvonalába, de mindketten hamarosan főpolgármesterek lesznek: Szentkirályi 1867-től Pest, míg Ráth Károly 1873-tól az egyesített főváros első főpolgármestere volt. Buda II., vízivárosi választókerületében pedig az elismert városatya, Ráth Péter gyógyszerész győzött, aki eredetileg a választásokat felügyelő budai központi választmány elnöke volt, amely pozíciójáról éppen jelöltsége miatt október 24-én mondott le az alelnök javára – nem melleleg ő jelölte a másik budai választókerületben 1861 után újra győzelmet arató Eötvös Józsefet is.⁵⁵

Az 1869 és 1875 között a budai II. kerületet minden alkalommal megnyerő Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere a város első emberének számított a korban. Őt lehetne a városrészi érdekek képviselőjének tekinteni, de a választópolgárság ezt mégsem így látta. A városrészi, illetve egyesületi partikularitások megerősödését ugyanis éppen az jelzi, hogy Házmán 1878-ban kikapott a csak helyben ismert Kerntler Ferencről. Igaz, ez a választás lett a vizsgáltak közül az egyik legnyitottabb: *A Hon* a napközbeni eredmények alapján aznapi esti kiadásában még Házmán győzelmét valószínűsítette.⁵⁶

Kerntler tagja volt az 1872-ben megalakult, a városeyesítésben csalódott budai polgárokat tömörítő Budai Polgári Társas Körnek, amely ekkorra a budai, vagy legalábbis a vízivárosi közélet első számú fórumává vált, és nemcsak a pesti

⁵³ Igaz, közülük Pauler Tivadar tevékenysége abban állt, hogy 1848-ban magyar nemzeti érzelmeire hivatkozva elhagyta a zágrábi jogakadémiát, majd 1848 augusztusában tanári kinevezést kapott a pesti egyetemre, a fegyveres ellenállást viszont ellenezte.

⁵⁴ Csernátony Lajos, Gorove István, Irányi Dániel, Karacsay Sándor gr., Szontágh Sámuel, Vidats János. Jókai Mór is csak kis híján került el a halálos ítéletet.

⁵⁵ *Pesti Napló* 1865. november 24. 1.

⁵⁶ *A Hon* 1878. augusztus 5., esti kiadás 1. Kerntler Ferenc végül 587, Házmán 498 szavazatot kapott.

dominancia, hanem Házmán tevékenysége irányában is kritikus volt. Ők léptették fel a valójában nem is a választókerülethez, hanem a budai I. kerülethez, közelebről a Tabánhoz kötődő, de a Társas Körben betöltött szerepe révén helyi honoráciornak tekinthető Kerntler Ferencet.⁵⁷ Jellegzetes módon Kerntler 1875-ben, amikor még saját városrészében, a budai I. választókerületben indult, nem tudta megszorítani az országos elit jelöltjét, Pauler Tivadart, akinek a 694 szavazatával szemben csupán 390 voksot kapott.⁵⁸ Ez azt is mutatja, hogy az I. kerület jórészt az országos elitebe tartozó, jellemzően a Várnegyedben élő választóival ellentétben a budai II. kerület, azaz a Víziváros választói között még a régi budai polgárság dominált.

Két további példával is illusztrálni lehet a helyi egyleti élet erősödő hatását a jelöltek kiválasztására.⁵⁹ Az egyik a különösen a Belváros politikai életére hatást gyakoroló, még az abszolutizmus idején létrejött Saskör esete volt. Az egykor az Újvilág (ma Semmelweis) utcában álló Arany Sas fogadóban ülésező asztaltársaság első elnöke Ráth Károly későbbi főpolgármester volt, őt követően Királyi Pál elnökölt. Az addig informális csoportosulás hivatalosan csak 1892-ben alakult meg, akkor már függetlenségi irányultsággal, elnöke pedig az addig is függetlenségi Polónyi Géza lett. Ez az amúgy akkor még pártállás nélküli, a kerületi és a fővárosi elit tagjaival működő kör léptette fel 1878-ban Királyi Pált a Belvárosban, és tartott ki mellette akkor is, amikor kiderült, hogy ezzel mérsékelt ellenzéki jelöltet juttat a parlamentbe – annak ellenére, hogy a kormánypárti jelölt, Havas Ignác is tagja volt e társaságnak.⁶⁰ Királyi Pál győzelme arra utal, hogy

⁵⁷ Czaga 1997: 127–129. Kerntler Ferencről lásd még: Horváth 2010: 163, 371. Kerntler és választóinak viszonya egyúttal rávilágított a magyar mint politikai nyelv terjesztésének folyamatára: „[...] Kerntlerre jobbra a polgárság szavazott, s ezt úgy látszik maga Kerntler is tudta, s ezért köszönte meg csak német nyelven polgártársainak a benne helyezett bizalmukat. Kerntler urnak azonban azt is kellene tudnia, hogy a II-ik kerületi polgárok igen nagy többsége tökéletesen tud magyarul, s illő lett volna mint magyar képviselőnek magyarul beszélni választóihoz” (*A Hon* 1878. augusztus 6., reggeli kiadás 2). Heinrich Ödön, a Kerntler-párt alelnöke így reflektált a vádra: „Ezen állítás nem helyes. Kerntler Ferenc a választási teremben, a választói gyülekezet előtt magyar nyelven szólt és csak távozása alkalmával a folyosóról szólt néhány szót németül, az udvarban összegyűlt nagy tömeghez. Követünkét e részben annyival kevésbé illeti szemrehányás, mert ő programbeszédjét *kizárólag magyar nyelven tartotta*, az egész választási mozgalom alatt nyilvános helyen *soha sem szólt németül* és e tekintetben első volt, ki megmutatta, hogy a fővárosnak bármely részében a képviselőjelölt a német nyelvre nem szorul” (*A Hon* 1878. augusztus 7., reggeli kiadás 2; kiemelések az eredetiben).

⁵⁸ *Vasárnapi Ujság* 1875. július 4. 427.

⁵⁹ A belvárosi és a terézvárosi jelöltállítások és választások körüli bonyodalmakról részletesebben: Gerhard 2015.

⁶⁰ A régi Saskörrel: Draveczky 1998. A függetlenségi irányultságú Saskörrel: Szócs 1977: 21. Egyébként a Saskörben is meghatározó városvezetésből nem mindenki állt Királyi Pál mellé. Ráth Károly főpolgármester 1878-ban mindkét fordulóban Havas Ignácot támogatta, 1881-ben és 1884-ben viszont, amikor Királyi újra elindult, ráadásul 1881-ben kormánypárti ellenfél nélkül, már nem szavazott (BFL IV.1405. 4. nagydoboz, 1878., 1881. és 1884. évi névjegyzékek, IV. választókerület; BFL IV.1405. 2. nagydoboz, 1878., 1881. és 1884. évi szavazási listák, IV. választókerület). Havas Ignác korábbi orvoskari dékán a főváros egyesítését kormánybiztosként vezényelte le, és a korábbi belvárosi választásokon is fontos szerepet töltött be: 1865-ben

a Saskörben uralkodó többségi álláspont, még ha a társaság nem is minden prominens tagja állt ki a döntés mellett, akár a kormánypárti szándékokat is felül tudta írni.

A VI. kerületben a kormánypárti jelöltek rendszeres egymás elleni indulásához vezetett az, hogy az 1870-es évektől kezdve két egymással rivalizáló, de nem ellenzéki irányultságú egyesület uralta a kerület politikai életét. E két egylet a sugárúti, Bobula János⁶¹ vezette Terézvárosi Klub (a városrész kettéválása után inkább VI. Kerületi Klub néven⁶²) és a Király utcai, Radocza János vezetése alatt álló VI–VII. Kerületi Kör (későbbi nevén Terézvárosi Casinó) volt. 1878-ban már mindkét tömörülés saját jelölt indításával próbálkozott, de maga Bobula ítélte meg úgy a helyzetet, hogy klikkjének érdemesebb egy harmadik, mindkét klikkkel elégedetlen helyi érdekcsoportosulás jelöltjét, Podmaniczky Frigyeszt támogatnia, ezzel gyengítve legalább Radoczáék esélyeit.⁶³ Radocza János ügyvéd viszont elindult a saját egyesülete képviselőjében, de nem tudta megszorítani az országos háttérrel is rendelkező, de a felléptetését kezdeményező csoportosulás és a Bobula felé húzó választók egy részének voksait is begyűjtő Podmaniczkyt.⁶⁴

1881-ben Busbach Péter a két egyesület kompromisszumos jelöltjeként lépett fel, a fő feladat ekkor az volt, hogy szabadelvű jelöltek ne rivalizáljanak a kerületben, és végül ezt a két klikk által kötött fegyverszünettel el is lehetett érni – pedig kiderült, hogy Busbach jelöltségének már ekkor is akadtak ellenzői. A kompromisszum korának 1884-re vége szakadt: Busbach állítólagos antiszemizmusa miatt ürügyén a Bobula-klikk újra önálló jelöltet állított a tapasztalatlan ifjú arisztokrata, gróf Festetics Pál személyében, ráadásul az is kiderült, hogy a jelölt személye lényegtelen számukra, a cél a rivális klikk feletti győzelem.⁶⁵

a választások lebonyolításáért felelős pesti Központi Választmány elnöke volt, 1872-ben ő ajánlotta Deák Ferencet a választás napján, 1875-ben pedig a kerületi választási bizottság elnöke volt (BFL IV.1303.j. 1. kötetdoboz. Választási iratok, névjegyzékek, 1848–1869; *Vasárnapi Ujság* 1872. június 23. 309; BFL IV.1405. 1. nagydoboz, 1875. évi választási jegyzőkönyvek, III. választókerület [Belváros]). A befolyásos fővárosi Havas családról, amelyhez Ignác is tartozott: Horváth 2010: 162. Az 1881-es belvárosi függetlenségi jelölt, Havas Sándor gépgyáros viszont nem ebből a családból származott.

⁶¹ Bobula János (Ján Nepomuk Bobula) építész korábban még a szlovák nemzetiségi mozgalomban játszott vezető szerepet, de ekkorra a terézvárosi kormányhú honoráciorok egyik vezetője lett. Múltjában kutatva az ellenjelöltek részéről emiatt pánszlávizmussal is megvádolták (Kálnoki 1879: 84–169).

⁶² E klub első tiszteletbeli elnöke és 1875-ös képviselőjelöltje Horn Ede volt (Kálnoki 1879: 47).

⁶³ Az 1879-es fővárosi választásokon Bobula klikkje külön virilista listát is állított (Horváth 2010: 88).

⁶⁴ Radocza János, neves fővárosi ügyvéd, aki tehát a városrész egyik meghatározó klikkjét is irányította, és aki 1872-ben egyszer már elnyerte a Terézváros parlamenti mandátumát, 1878. július 21-ei programbeszédében leszögezte, hogy öt előkelő körök kegyei nem támogatják (*Ellenőr* 1878. július 22., esti kiadás 2). Érdekes módon a gazdag ügyvédet már 1872-es kampányában is, amikor báró Liphay Bélával versengett azon, hogy ki legyen Jókai terézvárosi kihívója, a demokrata és az arisztokrata értékrend szembeállításával a „nép fiaként” állították be (Szabó 1998: 48).

⁶⁵ Hogy mindenki számára világos legyen, kik állnak az egyes jelöltek mögött, 1884-ben az a választó, aki Busbach jelöltségét hivatalosan kezdeményezte, maga Radocza, aki pedig Festeti-

1887-ben végül maga Bobula János szállt ringbe, de klikkje a „törzsfőnök” indításával sem tudta legyőzni Busbachot: 1884-ben és 1887-ben már önmagában a Radocza-féle csoportosulás is mandátumot tudott szerezni jelöltjének, e két klikk valamelyikétől független jelölt elindulására pedig már sor se került.⁶⁶

A városrészi érdekek képviselőjének kérdése tehát jellemzően az 1870-es évek derekától kezdett az országgyűlési választások kapcsán is megjelenni. Mindvégig egyértelmű viszont az összefüggés a főváros törvényhatósági bizottságában való jelenlét és a képviselőjelöltség között: a 75 főből negyvenkilencnél találtam arra vonatkozó adatot, hogy a pesti vagy a budapesti törvényhatósági bizottság tagjai voltak.⁶⁷ Még olyan országos jelentőségű személyiségek, mint Deák Ferenc vagy Jókai Mór is tagjai voltak a testületnek, amely egyébként tagjai közül választotta meg a választásokat lebonyolító Központi Választmány nevű bizottságot. A kortárs közvélekedés és a történészek értékelése azonban egyaránt úgy szól, hogy a fővárosi közgyűlésen belül a törésvonalak nem feltétlenül az országos pártok mentén, hanem sokkal inkább a kerületi érdekérvényesítő csoportok között húzódtak.⁶⁸ A helyi politikában kiemelkedő szerepet játszó Rákosi Jenő például így fogalmazott:

„Magán a városházán a képviselőtestület nem oszlik egymással szemben álló elvi pártokra; ott azok mellett, a kik a fővárost, mint egységes egészet, sőt mint egy ország középpontját és fejét magasabb szempontból itélik meg, leginkább kerületi csoportok vannak, melyek a közgyűléseken külön kerületi érdekeiket iparkodnak előmozdítani.”⁶⁹

Horváth J. András mutatta ki, hogy a korabeli Budapesten erős maradt a városrészi érdekérvényesítés, sőt ez volt a politikai csoportkohézió egyik fő iránya a várost irányító testületekben.⁷⁰ Mindez megmagyarázhatja azt, hogy az 1870-es évek derekától egyre gyakrabban indultak többen is az országgyűlési képviselői helyekért a kormánypárti oldalon – itt tehát valójában városrészi vagy klikkérdekek politikai artikulációjáról beszélhetünk.

* * *

csét, maga Bobula János volt. Busbach végül viszonylag sima győzelmet aratott, 980 szavazatot kapott a Festetics Pálra eső 478 vokssal szemben (BFL IV.1405. 1. nagydoboz, 1884. évi választási jegyzőkönyvek, VI. választókerület).

⁶⁶ Bobula János csak 1892-ben lett képviselő a lublói kerületben.

⁶⁷ Az adatgyűjtésben segítségemre volt az 1873-as közgyűlési jegyzőkönyvek publikálásához készült, a Hungaricana közgyűjteményi portálon elérhető *Megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok adattára* (é. n.): https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1873/?pg=121&layout=s – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

⁶⁸ Például: Sipos 1996; Horváth 2010.

⁶⁹ Rákosi 1893: 191–192.

⁷⁰ Horváth 2010: 138–150.

A dualizmus korai időszakának fővárosi képviselőválasztásai a választásokon elindult jelöltek vizsgálata alapján két időszakra tagolhatóak. 1865-ben és 1869-ben még jellemzőbb az országos, a „nagypolitika” elvárásai szerinti jelöltállítás, tehát a kiegyezést támogató és az azt elutasító erők egyértelműen elhatárolható fellépése. A rendszer stabilizálódásával azonban egyre inkább más szempontok is előtérbe kerültek. Mind többször léptek fel olyan jelöltek, akik alkalmasak voltak speciális érdekek, elsősorban a városrészek vagy egyes foglalkozási-gazdasági érdekcsoportok részérdekeinek artikulálására. Állandó maradt azonban bizonyos műveltségi-képzettségi szint, a magyar nemzeti érdekekhez való hűség deklarálása (akár az 1848-as szerepvállalással, akár a korban magyar nemzeti céloknak tekintett „eszmékkel” való nyílt azonosulással) és a hozzá kapcsolódó megfelelő szintű magyar nyelvtudás. Ezen túl előny volt, ha vagy a vármegyei nemességből, azaz közvetve az országos politikából, vagy a helyi ismertséget okozó budai vagy pesti polgárságból származott valaki: e két ismérv valamelyike szinte minden esetben előfeltétele maradt a választásokon való sikeres szereplésnek. A legnagyobb esélye a győzelemre azonban azoknak a kormánypárti képviselőjelölteknek volt, akik tagjai voltak mind az országos, mind a fővárosi politikai elitnek, de mindemellett erős városrészi érdekérvényesítő képességekkel is rendelkeztek.

1. melléklet

*Az 1865 és 1887 között elindult budapesti képviselőjelöltek*⁷¹

<i>Név</i>	<i>Eredmény</i>	<i>Választókerület</i>	<i>Pártállás</i>
Akin Károly	1872: vesztes	Lipótváros	függetlenségi
Andorffy Károly	1872: vesztes	Buda II. vk.	függetlenségi
Bobula János	1887: vesztes	VI. vk.	szabadelvű
Breslmayer Gottfried	1881: vesztes	VII. vk.	függetlenségi
Bródy Zsigmond	1881: vesztes	Lipótváros	függetlenségi
Busbach Péter	1881, 1884, 1887: győztes	VI. vk.	szabadelvű/mérsékelt ellenzéki
Csepreghy János	1881: vesztes	Józsefváros	szabadelvű
Csernátony Lajos	1867, 1869, 1875: győztes, 1872: vesztes	1867, 1869, 1872: Józsefváros, 1875: Ferencváros	balközép/szabadelvű
Darányi Ignác	1881, 1884, 1887: győztes	Buda II. vk.	szabadelvű
Deák Ferenc	1865, 1869, 1872, 1875	Belváros	Deák-párti

⁷¹ A választókerületek megnevezésekor a városrészneveket használtam, amennyiben ezek megfeleltethetőek egy-egy választókerületnek. A kivételek a két budai választókerület (Buda I. vk.: a Vár, a Tabán és a Krisztinaváros; Buda II. vk.: Víziváros, 1875-ben Óbuda is), az 1878-ban kettéválasztott, de egy ideig még önálló nevet nem kapott Terézváros, azaz a VI. és a VII. vk., továbbá az 1878-tól a IX. választókerületet alkotó Ferencváros és Kőbánya.

<i>Név</i>	<i>Eredmény</i>	<i>Választókerület</i>	<i>Pártállás</i>
Degré Alajos	1884: vesztes	Belváros	függetlenségi (korábban balközép)
Eötvös József báró	1865, 1869	Buda I. vk.	Deák-párti
Eötvös Károly	1884: vesztes	VI. vk.	függetlenségi
Falk Miksa	1875: vesztes	Terézváros	Deák-párti, szabadelvű
Fejérváry Géza	1886, 1887: győztes	Buda I. vk.	szabadelvű
Festetics Pál gróf	1884: vesztes	VI. vk.	szabadelvű
Füzesséry Géza	1878: vesztes	VII. vk.	függetlenségi
Gorove István	1865, 1867: győztes, 1869: vesztes	Terézváros	Deák-párti
Győry Elek	1887: vesztes	Belváros	függetlenségi
Havas Ignác	1878: vesztes	Belváros	szabadelvű
Havas Sándor	1881: vesztes	Belváros	függetlenségi
Házmán Ferenc	1869, 1872, 1875: győztes, 1878: vesztes	Buda II. vk.	Deák-párti, szabadelvű
Helfy Ignác	1881: vesztes	VI. vk.	függetlenségi
Hoffmann Pál	1878, 1881: győztes	VII. vk.	pártonkívüli 1878-ban, mérsékelt ellenzéki 1881-ben
Horn Ede	1875: győztes	Terézváros	szabadelvű
Horváth Károly	1865: győztes	Ferencváros	Deák-párti
Horváth Mihály	1876: győztes	Belváros	Deák-párti
Irányi Dániel	1878, 1884: vesztes	1878: Belváros, 1884: Józsefváros	függetlenségi
Ivánka Imre	1878: győztes	Óbuda	szabadelvű
Jókai Mór	1869, 1875: győztes, 1872: vesztes, 1878: vesztes	1869, 1872: Terézváros, 1875, 1878: Józsefváros	balközép/szabadelvű
Kaas Ivor báró	1887: vesztes	Józsefváros	mérsékelt ellenzéki (1876-ig szabadelvű)
Karacsay Sándor gr.	1869: vesztes	Buda I. vk.	baloldali
Kemény Gábor báró	1881, 1884: győztes	IX. vk.	szabadelvű
Kemény Zsigmond báró	1865: győztes	Lipótváros	Deák-párti
Kerntler Ferenc	1875: vesztes, 1878: győztes	1875: Buda I. vk., 1878: Buda II. vk.	szabadelvű
Királyi Pál	1878, 1881: győztes, 1884: vesztes	Belváros	mérsékelt ellenzéki

<i>Név</i>	<i>Eredmény</i>	<i>Választókerület</i>	<i>Pártállás</i>
Lágh György	1887: vesztes	Óbuda	függetlenségi
Lipthay Béla báró	1875: vesztes	Buda II. vk.	jobboldali ellenzéki (korábban Deák-párti)
Matlekovits Sándor	1884, 1887: győztes	VI. vk.	szabadelvű
Mednyánszky Árpád báró	1881: vesztes	Buda II. vk.	függetlenségi
Morzányi Károly	1887: vesztes	VII. vk.	szabadelvű
Mudrony Soma	1881: vesztes	Józsefváros	függetlenségi
Országh Sándor	1881, 1884, 1887: győztes	Óbuda	szabadelvű
Pauler Tivadar	1871, 1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887: győztes	Buda I. vk.	szabadelvű
Pázmándy Dénes	1887: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Podmaniczky Frigyes báró	1878: győztes	VI. vk.	szabadelvű
Polónyi Géza	1878: vesztes	Óbuda	függetlenségi
Prückler László	1887: vesztes	IX. vk.	szabadelvű
Radocza János	1872: győztes, 1878: vesztes	1872: Terézváros, 1878: VI. vk.	Deák-párti, szabadelvű
Ráth Károly	1865: vesztes, 1867: győztes, vesztes	1865: Lipótváros, 1867: Józsefváros	Deák-párti?
Ráth Péter	1865: győztes	Buda II. vk.	Deák-párti
Rottenbiller Lipót	1865: vesztes	Ferencváros	Deák-párti?
Schwarz Gyula	1865: vesztes, 1876: győztes	Terézváros	szabadelvű, illetve a Simonyi Lajos báró vezette független szabadelvű párt tagja (előtte baloldali)
Simonyi Ernő	1872: vesztes	Buda I. vk.	szélsőbal
Steiger Gyula	1872: győztes, 1878: vesztes	1872: Józsefváros, 1878: IX. vk.	szabadelvű
Szemere Miklós	1872: vesztes	Belváros	szélsőbal
Szentkirályi Mór	1865, 1867: győztes, 1867: vesztes	Józsefváros	Deák-párti
Szilágyi Dezső	1878, 1881, 1884: győztes	Józsefváros	mérsékelt ellenzéki (1877–1889, különben főleg kormánypárti)
Szilágyi Virgil	1865: vesztes	Józsefváros	baloldali
Szontágh Sámuel	1869: vesztes	Buda II. vk.	ellenzéki

<i>Név</i>	<i>Eredmény</i>	<i>Választókerület</i>	<i>Pártállás</i>
Tavaszy Endre	1872: győztes, 1875: vesztes	Ferencváros	Deák-párti, szabadelvű
Thaly Kálmán	1878: győztes, 1881: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Tolnay Lajos	1887: győztes	IX. vk.	szabadelvű
Tompa Antal	1884: vesztes	IX. vk.	függetlenségi
Török Pál	1869: vesztes	Ferencváros	Deák-párti
Trefort Ágoston	1887: győztes	Belváros	szabadelvű
Ugron Gábor	1887: vesztes	Józsefváros	függetlenségi
Ujházy László	1869: vesztes	Belváros	emigráns, ellenzéki
Végh János	1881: vesztes	Óbuda	szabadelvű
Verhovay Gyula	1884: vesztes	Józsefváros	antiszemita
Vidats János	1869: győztes, 1872: vesztes	Ferencváros	szélsőbal
Visi Imre	1887: győztes	Józsefváros	szabadelvű
Wahrmann Mór	1869, 1872, 1875, 1878, 1881, 1884, 1887: győztes	Lipótváros	szabadelvű (főleg)
Wodianer Béla	1878: vesztes	IX. vk.	szabadelvű
Zichy Jenő gróf	1884: győztes	Belváros	pártonkívüli

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1303.j. Pest város Tanácsának iratai. Választási iratok, 1848–1873.

IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1873–1929.

IV.1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai, 1878–1887.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150. Belügyminisztérium. Általános iratok, 1877–1884.

A Hon, 1878, 1881.

Ellenőr, 1878.

Függetlenség, 1881, 1884.

Nemzet, 1884.

Pesti Napló, 1865, 1869, 1878, 1884.

Vasárnapi Ujság, 1872, 1875.

Címjegyzékek, 1867–1942.

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_cimjegyzek_1867_1942/ – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Kálnoki Henrik 1879: *Bobula János szereplése közéletünkben különös tekintettel, a főváros VI-ik kerületének az 1878-iki országgyűlési képviselőválasztások alatt az iparos és kereskedői osztály érdekében kifejtett mozgalmára*. Kókai Lajos, Budapest.

Képviselőházi napló, 1869–1872. 9. kötet, 1870. június 23. – július 13.

Képviselőházi napló, 1881–1884. 11. kötet, 1883. március 9. – április 9.

Magyar Életrajzi Lexikon 1994: *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. I–IV. kötet. (Főszerk. Kenyeres Ágnes.) <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Megválasztott törvényhatósági bizottsági tagok adattára (é. n.): https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1873/?pg=121&layout=s – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. és Pótlékkötet. <http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/> – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Országgyűlési Almanach 1886: *Országgyűlési Almanach 1886. Képviselőház*. (Szerk. Halász Sándor.) Athenaeum, Budapest.

Országgyűlési lakáskönyvek (név- és lakjegyzékek), 1848–1947. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_lakaskonyv/ – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. kötet. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> – utolsó letöltés: 2017. szeptember 16.

Trefort Ágoston 1991: *Trefort Ágoston önéletrajza*. (Kazinczy Könyvtár.) Kazinczy Ferenc Társaság–Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely.

Új Országgyűlési Almanach 1888: *Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. (Szerk. Sturm Albert.) Ifj. Nagel Ottó Bizománya, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest.

Bérenger, Jean – Kecskeméti Károly 2008: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág, Budapest.

Czaga Viktória 1997: *Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere*. (Vároستörténeti tanulmányok 4.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

Draveczy Balázs 1998: A „Sasok” és Kamermayer Károly. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 27. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 45–50.

Farkas Katalin 2013: Vidats János tragédiája. A szélsőbaloldali politizálás színterei és körülményei a kiegyezést követő években. *Századok* (147.) 5. 1293–1331.

Gerhard Péter 2008: Az 1878-as és az 1881-es országgyűlési képviselő-választások a budapesti IX. választókerületben. *Fons* (15.) 4. 375–424.

- Gerhard Péter 2010: A politika személyessége. *Budapesti Negyed* (68.) 181–209.
- Gerhard Péter 2015: *Választói magatartás a Tisza Kálmán-korszakban Pesten.* (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gerő András 1988: *Az elsőprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországon.* Gondolat, Budapest.
- Horváth J. András 1998: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. *Fons* (5.) 4. 481–525.
- Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a város-egyesítés éveiben.* (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Ilonszki Gabriella 2009: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány.* Lakatos Ernő, Budapest.
- Pap József 2013: A dualizmus kori képviselők életpálya-elemzésének dilemmái. In: Dobszay Tamás – Forgó András – Ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szi-jártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig.* Országgyűlés Hivatala, Budapest, 420–432.
- Pap József 2016: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből.* Akadémiai Kiadó–EKF Líceum, Budapest.
- Rákosi Jenő 1893: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország III. kötete.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 168–192.
- Rudai Rezső 1936a: A politikai ideológia és pártszerkezet szerepe a magyar kormány-pártok életében (1861–1935). In: uő: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 7–28.
- Rudai Rezső 1936b: A hivatás és az életkor szerepe a magyar képviselőház életében (1887–1931). In: uő: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* (Államtani dolgozatok.) Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest, 29–56.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868.* Püski, Budapest.
- Sipos András 1996: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten, 1890–1914.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.
- Szabó Dániel 1998: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Városháza, Budapest, 31–59.
- Szabó Dániel 1999: Parlamentarizmus Magyarországon. I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* Korona, Budapest, 7–156.
- Szöcs Sebestyén 1977: *Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban.* (Várostörténeti tanulmányok I.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Toth, Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892.* (Südosteuropäische Forschungen 70.) R. Oldenbourg, München.

- Varga Lajos 2010: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. (3. bőv. átdolg. kiadás.) Napvilág, Budapest, 15–45.
- Vörös Károly 1971: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) In: Tarjányi Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*. 18. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 249–308.
- Vörös Károly 1978a: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In: uő (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 117–320.
- Vörös Károly 1978b: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: uő (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–524.
- Weber, Max 1970: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Welker Árpád 2006: Wahrmann a magyar Országgyűlésben. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Argumentum, Budapest, 111–170.